

ФАСИЛІТАТИВНИЙ ПІДХІД ЯК УМОВА ОРГАНІЗАЦІЇ РЕВЕРСИВНОГО НАВЧАННЯ МАЙБУТНІХ ПЕДАГОГІВ

У розділі монографії за допомогою методу теоретичного аналізу таких аспектів як соціальні зміни, освітні реформи та психологічні особливості сучасного покоління учнів обґрунтовується актуальність запровадження фасилітативного підходу в освіті. Використовуючи методи порівняння, узагальнення та моделювання автор представив логічний зв'язок між поняттями: реверсивне навчання, фасилітативна педагогіка, педагогічна фасилітація, фасилітативна спрямованість та компетентність. Подається авторське розуміння сутності педагогічної фасилітації як стилю або методики викладання, заснованого на певному концептуальному положенні. Фасилітативна спрямованість викладача визначена як необхідна складова та підґрунтя для формування фасилітативної компетентності, що складається з мотиваційного, когнітивного, операційно-діяльного і рефлексивного компонентів. Окреслено засоби формування і розвитку фасилітативної компетентності викладачів вишу. Спроектвані фасилітативні методи навчання в процесі підготовки майбутніх педагогів.

Ключові слова: фасилітація, «педагогічна фасилітація», фасилітативний підхід у освіті, «реверсивне навчання», фасилітативна компетентність, фасилітативна спрямованість.

Voloshko Hanna. Facilitative approach as a condition for organizing reversible training of future teachers.

The section of the monograph with the help of the method of theoretical analysis of such aspects as social changes, psychological features of the current generation of students and educational reforms substantiates the relevance of the introduction of a facilitative approach in education. Using the methods of comparison, generalization and modeling, the author presented a logical connection between the concepts: reversible learning, facilitative pedagogy, pedagogical facilitation, facilitative orientation and competence. The author's understanding of the essence of pedagogical facilitation as a style or method of teaching, based on a certain conceptual position, is given. The facilitative orientation of the teacher is defined as a necessary component and basis for the formation of facilitative competence, consisting of motivational, cognitive, operational and reflexive components. The means of formation and development of facilitative competence of university teachers are outlined. The facilitative teaching methods in the process of future teachers training are designed.

Key words: facilitation, "pedagogical facilitation", facilitative approach in education, "reversible learning", facilitative competence, facilitative orientation.

Постановка проблеми. Сучасний світ, у якому ми живемо називають VUCA – світ. Що означає світ непрогнозований, невизначений, складний і неоднозначний (VUCA – аббревіатура від volatility, uncertainty, complexity та ambiguity) (Цимбал, 2015). У такому

світі суб'єктам допоміжних професій досить складно супроводжувати нове покоління на шляху здобування освіти та становлення особистості. Однією з причин цього вбачаємо у відмінностях між поколіннями та появою молодих людей із новими якостями особистості, пов'язаних з інформаційним вибухом і революційним переходом від освіти 1.0 до 4.0. Ми стаємо свідками, коли до шкіл, коледжів та університетів приходять студенти інформаційного покоління, які від самого раннього віку зростали в тісному зв'язку з технологічним прогресом, мають інший ступінь цифрової обізнаності й інформаційних навичок і потребують кардинально нових підходів у навчанні. Марк Пренський визначає таке покоління, як «цифрові аборигени» (Prensky, 2001) і наголошує на тому, що сучасні студенти, більше не хочуть пасивно сидіти й чекати, коли вчителі (викладачі) – «цифрові іммігранти» будуть повільно передавати свої знання, не хочуть просто сприймати лекції чи текстову інформацію, вони потребують будувати власний процес навчання, отримувати навички, які можуть допомогти в житті, інтерактивності багатозадачності, до яких вони звикли в повсякденному цифровому спілкуванні (Robinson, 2011; Digital immigrants, 2007).

Суттєвою відмінністю освіти 4.0 є широкомаштабна інформантизація, за якої шляхи здобування освіти виходять далеко за межі шкільних аудиторій і визначаються глобальними цифровими аудиторіями, а гаджет модифікується студентами та стає основним джерелом інновацій і технологічного розвитку (Базилевич, Татомур, 2019)

У концепції «Нова українська школа» зазначено, що нова місія школи – це різнобічний розвиток і виховання особистості, яка усвідомлює себе громадянином України, здатна до самовдосконалення й навчання впродовж життя, готова до свідомого життєвого вибору та самореалізації, є інноватором, здатним змінювати навколишній світ (Нова українська школа, 2016)

Активна трансформація суспільства та нові орієнтири в освіті стимулюють розвиток нових напрямів освітнього процесу та змісту підготовки майбутнього вчителя, зокрема, в межах фасилітаційної педагогіки та реверсивного навчання.

Прогнозується, що вчителі нового покоління відповідно до реформи мають уміти реалізовувати особистісно-орієнтований і компетентнісний підходи до управління освітнім процесом, знати

психологічні особливості групової динаміки та керувати нею, застосовувати інтерактивні методи викладання, (ігри, проєкти (соціальні, дослідницькі), експерименти, групові завдання тощо). Будуть реалізовувати відмінні підходи до оцінювання результатів навчання, за якого оцінки будуть мати рекомендаційний характер і будуть вказувати напрями індивідуального прогресу учнів. У таких умовах роль учителя набуває ознак справжнього коуча, фасилітатора, тьютора, модератора в індивідуальному навчанні дитини. В новому професійному стандарті вчителя, який є орієнтиром для складання програм у закладах вищої освіти, у 2020 році велика увага приділяється також особистісним якостям учителя, які неможливо сформулювати поза гуманістичного студентоцентрованого підходу – наприклад, емоційно-етична компетентність (Професійний стандарт за професіями, 2020).

Однак, суттєвою перепоною до досягнення визначених цілей вважаємо переважно традиційну підготовку майбутніх педагогів до професійної діяльності, а також недостатній рівень методичної підготовки викладачів вищої школи. Адже, на нашу думку, існує певний дефіцит якості компетентностей, які необхідно формувати в учнів майбутнього покоління.

Отже, питання підготовки викладача педагогічних закладів вищої освіти, готового реалізувати описаний вище проєкт, визначаємо як первинно актуальний.

Аналіз актуальних досліджень і публікацій. У світовій спільноті все частіше відбувається перенесення акценту в освітньому процесі з викладання на навчання, організацію процесу викладання не як трансляції інформації, а як фасилітації (активізації, забезпечення й підтримки) процесів осмисленого й усвідомленого навчання. Професійно-педагогічна компетентність сучасного вчителя реалізується в площині розвивальної взаємодії на відміну від «знаннєвої» парадигми (так звані ЗУН) (Галіцан, 2020).

Таку зміну в освіті дослідники розглядають як вияв нового мислення, як справжню реформу освіти, яку не можна забезпечити ані шляхом удосконалення навичок і вмінь, знань і здібностей викладача, ані шляхом розроблення й упровадження в процес навчання нових експериментальних програм і найсучасніших технічних засобів (Козлова, 2012).

У межах нашого дослідження нас зацікавив погляд В. Клочко, який визначає три позиції в розумінні ролі й функції дорослого (викладача) в якості організатора зв'язку з учнем (студентом) (Клочко, 1999).

Перша позиція представлена класичною педагогікою, яка склалася протягом трьох століть у індустріальному суспільстві. У ній вчителеві відводилася роль транслятора культури, «передавача» знань, а учень мав її пасивно засвоювати. Фокус у такій парадигмі на знаннях, а не на те, яку картину світу ці знання породжують, що є великим недоліком такої моделі (Клочко, 1999).

Друга позиція вчителя в системі «культура-учитель-учень» стала формуватися з середини ХХ століття під впливом гуманістичної психології (К. Роджерс, А. Маслоу та ін.). Тут учитель виступив у функції фасилітатора, людини, яка підтримує та стимулює. Фасилітативна, особистісноцентрована педагогіка, яка повинна була реалізувати ідею осмисленого навчання, поширилась у вигляді особистісно орієнтованого навчання, педагогіки партнерства та сприяла зміні професійно-педагогічного мислення.

Третя позиція вчителя полягає в тому, що вчитель не транслює культуру, не просто підтримує учня під час взаємодії з нею. Він організовує сам акт зустрічі з культурою, обираючи визначені її елементи, відповідні до особливостей суб'єкту, які є особистісно значущі для нього, мають сенс і цінність. Така третя позиція і є позиція розвивальної освіти, що реалізується засобами смислової педагогіки. Культура трансформується в багатовимірний світ особистості, а не просто засвоюється, тим самим вона розширює та впорядковує його. На такому рівні смислової педагогіки виникає нова позиція педагога – він розглядається як антропотехнік, що працює зі свідомістю іншої людини. Призначення педагога в такій ситуації – це включення культури в контекст життєвих сенсів учня, в той час, як традиційна освіта пов'язана з перетворенням смислів останнього відповідно до значень культури (Ромашина, 2012).

Отже, потребують переоцінки методологічні, теоретичні й методичні підходи до підготовки сучасного вчителя. При цьому мають бути суттєво змінені зміст, моделі й технології освітньої діяльності педагога. Одним з ефективних шляхів розв'язання проблеми вбачаємо в розвитку галузі педагогіки, яку доктор педагогічних наук

С. Ромашина визначає як фасилітаційну педагогіку (Ромашина, 2012). *Зазначимо, що прикметник, який характеризує фасилітацію використовується дослідниками у декількох формулюваннях: фасилітативний, фасилітаційний та фасилітуючий. Пов'язуємо це з особливостями перекладу з англійської мови і в нашому дослідженні використовуємо термін фасилітативний.*

Зміст і призначення фасилітативної педагогіки автор вбачає у вивченні еволюції педагогічної взаємодії, пошуку шляхів реалізації позицій педагога, які будуть комплементарні позиціям студентів. У процесі синхронізації цих позицій, яка обумовлена фасилітацією, створюються необхідні умови для вільного життєпрояву людини в освіті. Явище виникнення такої галузі педагогіки ми пов'язуємо також із розвитком реверсивного навчання як однієї з моделей змішаного навчання (Ворновская, 2017).

В «Освітній стратегії ЮНЕСКО 2014–2021» навчання протягом життя виступає базовим і «організуючим принципом усіх форм навчання» (an organizing principle of all forms of education), система освіти повинна сприяти навчанню впродовж життя («lifewide»), створенню формальних, неформальних і неофіційних можливостей для навчання людей різного віку. Ми поділяємо думку А. Ворновської про те що, за таких умов саме змішане навчання ("blended learning") є однією з найефективніших форм, яка зможе зняти можливий міжкультурний конфлікт між «Digital Native» та «Digital Immigrant» і сприяти підвищенню цифрової грамотності студентів і викладачів. Отже, змішане навчання – форма навчання, яка поєднує в собі переваги традиційної та електронної, формальної та неформальної освіти.

«Реверсивне навчання» підвищує активність студента шляхом включення його в різні види діяльності з пошуку інформації, застосування здобутих знань, змінює роль і функції викладача, який із джерела нових знань перетворюється на інструктора й консультанта, мотивує студента до освітньої діяльності.

Концепцію реверсивного навчання (лат. reversus, англ. reverse – зворотній) обґрунтовує М. Дудіна. (Дудіна, 2020). Автор наголошує на тому, що традиційне навчання відбувалося за акроаматичною моделлю (др.-греч. акроаматикон – те, що може бути почутим, сприйнятим органом слуху) в одному напрямі – від викладача до студентів. Реверсивне

навчання (лат. *reversus*, англ. *reverse* – зворотний) передбачає зміну позицій головних суб'єктів освітнього процесу «викладач – студент» з метою розвитку креативної установки психіки суб'єктів освітнього процесу – викладачів і студентів на всіх рівнях багатоступеневої структури вищої освіти. Отже, відбувається реверс – «зворотний» напрям від студентів до викладачів. У такому підході педагогіка і акмеологія прагнуть до теоретичного обґрунтування більш ефективної організації самостійної роботи студентів, яким доступні в будь-якому місці й у будь-який час різноманітні джерела інформації.

Ядром концепції реверсивного навчання автор визначає сукупність демократичних і гуманістичних засад вищої освіти, що реалізуються в принципах довіри, емпатії, безумовного прийняття й фасилітації кожного студента (за К. Роджерсом) у продуктивній діяльності та спілкуванні, варіативності в ціннісно-смісловому, змістовому та технологічному компонентах освіти, в орієнтації на практичне використання теоретичних знань у процесі оволодіння загальнокультурними, загально-професійними та професійними компетентностями (Дудина, 2020).

Однією з найефективніших умов організації реверсивного навчання вважаємо реалізацію фасилітативного підходу в процесі підготовки майбутніх педагогів у закладі вищої освіти.

Фокусуючись на фасилітативному підході в освіті, дослідники частіше за інші використовують поняття *педагогічна фасилітація*. Проаналізуємо його.

Аналіз останніх публікацій із теми дослідження дозволив визначити, що проблема *педагогічної фасилітації* знайшла відображення в сучасній науковій літературі, зокрема, в останні роки кількість публікацій значно зросла. Фасилітацію в андрагогічній моделі навчання досліджує Р. Дімухаметов (Дімухаметов, 2006); формування фасилітативної компетентності майстра виробничого навчання вивчає О. Парунова (Парунова, 2011); фасилітативну діяльність педагога в контексті суб'єкт-суб'єктного підходу до педагогічної діяльності досліджує О. Левченко (Левченко 2007, 2012); розвиток здатності до фасилітативної взаємодії в майбутніх соціальних педагогів засобами соціально-педагогічного тренінгу обґрунтовує С. Борисюк (Борисюк, 2011) теоретичну модель готовності педагога до фасилітації пропонує

Т. Філь (Филь, 2013); технологічну модель формування фасилітативної спрямованості студентів описує О. Маслова (Маслова, 2012.). Результати дослідження з розвитку фасилітативних умінь вчителя у системі професійного навчання обґрунтовує Е. Гуцало (Гуцало, 2016), фасилітативну компетентність учителя гуманітарних спеціальностей досліджує О. Фокша (Фокша, 2017), педагогічні технології розвитку фасилітації майбутніх фахівців гуманітарного профілю розробляє О. Романишина (Романишина, 2018), фасилітацію як технологію управління педагогічними конфліктами в освітніх закладах представляє Н. Кошечко (Кошечко, 2018), важливість ролі фасилітатора для викладача вишу розкриває Н. Волкова (Волкова, 2018), проблематику педагогічної фасилітації у закладі вищої освіти досліджує С. Березка (Березка, 2019), роль педагога-фасилітатора в контексті реформ сучасної української школи характеризує В. Гусак (Гусак, 2019), розглядає педагогічну фасилітацію учителя як вітагенну педагогічну технологію З. Курлянд (Курлянд, 2018); розвиток фасилітативної компетентності викладачів вишу як суб'єктів професійної діяльності досліджують О. Галіцан та Т. Койчева (Галіцан, Койчева 2019; 2020) та ін.

Водночас недостатньо дослідженим, на нашу думку, залишається питання теоретичного обґрунтування та практичного впровадження реверсивного навчання через реалізацію фасилітативного підходу як одного з механізмів реформи вищої освіти та гуманізації освітнього процесу, а також питання підготовки сучасного викладача вишу для реалізації фасилітативної діяльності.

Мету дослідження вбачаємо в обґрунтуванні актуальності запровадження фасилітативного підходу в освіті, здійснення аналізу понять «педагогічна фасилітація», «реверсивне навчання», «фасилітативна спрямованість», «фасилітативна компетентність», у визначенні ступеня дослідженості проблеми педагогічної фасилітації в процесі підготовки майбутніх педагогів та окресленні засобів формування й розвитку фасилітативної компетентності та спрямованості викладачів вишу.

Методи дослідження. Для досягнення мети використано такі методи дослідження: теоретичний аналіз, порівняння, узагальнення, прогнозування, синтез, моделювання.

Виклад основного матеріалу

Ідея гуманістичної дитиноцентрованої моделі педагогічної взаємодії не є новою для освіти. У витоків особистісно орієнтованої освіти стоять відомі психологи-гуманісти: А. Маслоу, К. Роджерс, Е. Берн та ін. Розробку концепції педагогічної фасилітації розпочато в 50-х рр. ХХ ст. відомим психотерапевтом К. Роджерсом разом з іншими представниками гуманістичної психології (Роджерс, 2002;1999; Gordon 1974). Термін «фасилітація» (у перекладі з англійської – facilitate) означає полегшувати, сприяти, допомагати, просувати. У психології фасилітацію визначають як посилення домінантних реакцій або дій особистості в присутності інших, як правило, авторитетних людей – спостерігачів, партнерів. У педагогіці фасилітація визначає управління навчальною діяльністю учнів, при якому вчитель займає позицію помічника й допомагає учневі самостійно знаходити відповіді на питання і (або) формувати будь-які навички.

Педагогічна фасилітація – це умова ефективного навчання або виховання й розвитку суб'єктів педагогічного процесу шляхом певного стилю спілкування та відкритої позиції педагога (Волошко, 2016). Ми поділяємо думку К. Роджерса про те, що одним із недоліків традиційної системи освіти є підсилений акцент на ролі викладача, ролі предмета й недооцінка ролі учня. З точки зору дослідника, учень повинен бути активним суб'єктом процесу навчання, тому він запропонував перенести фокус у навчанні з викладання як способу передачі знань і подальшу їх оцінку на фасилітацію різноманітних процесів – активізацію, підтримку й розуміння учнів із боку викладача.

Поняття «педагогічна фасилітація» наразі активно розвивається в неформальній та формальній освіті (Шевченко, 2014).

В дослідженні Т. Гури фасилітація визначається як недирективний стиль управління в межах самоорганізації керованої системи. Якщо за традиційних форм управління (наприклад, групою) суб'єкт сприяє виконанню власних інструкцій і розпоряджень, то в процесі фасилітації суб'єкт повинен комбінувати в собі функції керівника та, насамперед, лідера групи (Гура, 2014).

Під педагогічною фасилітацією розуміють створення такої взаємодії, за якої акцентується індивідуальний досвід учасників, відбувається взаємодія та взаємообмін індивідуальних контекстів

розуміння навчальної інформації та відбувається становлення суб'єктності як відмінної характеристики навчальної діяльності (Авдеева, 2012). Головним фасилітативним фактором стає суб'єктний досвід учнів, оскільки саме за таких умов уможлиблюється особистісний їх розвиток. Педагогічна фасилітація є такий вид педагогічної взаємодії, який забезпечує усвідомлений, інтенсивний розвиток і саморозвиток її учасників і ставить за головну мету діяльності створення сприятливих передумов для реалізації внутрішніх творчих сил кожної особистості (Фісун, 2010).

О. Галіцан розуміє педагогічну фасилітацію як вид професійно-педагогічної діяльності вчителя, який забезпечує підтримку особистісного зростання учня та педагогічний супровід його освітніх досягнень. Автор акцентує увагу на розвивальному потенціалі суб'єкт-суб'єктної взаємодії всіх учасників освітнього процесу, що підсилює прагнення дитини до самоідентифікації, саморозвитку, самовдосконалення. Ми поділяємо думку автора про те, що фасилітація, безперечно сприяє розкриттю індивідуальних особливостей студента (творчий і креативний потенціал, нахили, здібності, таланти, прагнення) та пізнавальні можливості. У своєму змісті педагогічна фасилітація здійснюється у площині конструктивно-діалогічної, перцептивно-невербальної, інтерактивної комунікації в освітньому просторі закладу освіти; базується на здатності вчителя конструювати конгруентне, розвивальне, толерантне середовище навчального закладу (Галіцан, 2020).

Вважаємо, що педагогічна фасилітація – це сучасний передовий метод, технологія, яка відповідає актуальним запитам педагогічної практики щодо підвищення рівня навчання майбутніх педагогів. Відповідальність студента підвищується, оскільки він засвоює знання згідно зі своїми власними інтересами та потребами, а також керує власною пошуковою активністю в освітньому процесі. В авторському розумінні ми більше дотримуємося думки про технологічне розуміння сутності фасилітації як певного стилю або методики викладання, заснованого на певному концептуальному положенні.

Отже, розглядаючи феномен педагогічної фасилітації можна визначити, що в її основі є багатофункціональна взаємодія, за якої викладач займає позицію помічника в навчанні, виступаючи організатором навчання студентів, при цьому він підтримує та

супроводжує процес здобуття студентами нового суб'єктивного досвіду. Фасилітативна діяльність ґрунтується на засадах гуманізму, полісуб'єктності, довіри та прийняття й забезпечує гуманізацію освітнього процесу (Борисюк, 2011). При цьому основними характеристиками педагогічної фасилітації у закладі вищої освіти мають бути такі:

- спрямування взаємодії викладача та студента на розв'язання навчальних творчих завдань на основі співпраці та взаєморозуміння;

- урахування права кожного учасника на власну позицію та прийняття думок відмінних від своєї;

- розуміння кожної людини як індивідуальної неповторної особистості;

- здатність фасилітатора до самовираження й саморозкриття через прояв власних емоцій і переживань;

- прийняття правил, рішень про способи взаємодії всією групою, одночасно індивідуальна та групова відповідальність за ухвалені рішення;

- співучасть студентів у організації діяльності з педагогом, залученість кожного (Авдеєва, 2012; Шевченко, 2014).

У межах нашого дослідження ми поділяємо тривогу Інни Учитель (Учитель, 2015) щодо того, що часто пріоритет інтелектуального розвитку в підготовці педагогів призводить до відчуження життєвого досвіду студента від процесу набуття знань, а отже гальмує розвиток його особистості. Адже основними функціями педагогічної фасилітації в закладі вищої освіти повинні стати надання педагогічної підтримки, супровід та ініціювання різноманітних форм індивідуальної активності студента на всіх етапах педагогічного процесу, у середині яких відбувається особистісне становлення й розвиток студента як суб'єкта навчально-професійної діяльності (Казанжи, 2012). Важливу в цьому аспекті функцію фасилітатора додають науковці Ф. Мухаметзянова та Р. Хайрутдинов у статті «Про феномен фасилітації у вищій освіті» – це розробка контенту навчальних програм та індивідуальних освітніх траєкторій і маршрутів для кожного студента (Мухаметзянова, Хайрутдинов, 2017).

У процесі дослідження вимог до особистості викладача-фасилітатора, нашу увагу привернули такі поняття, як *фасилітативна компетентність* та *фасилітативна спрямованість викладача*.

Взаємозв'язок цих характеристик із моделями навчання, зображений на рисунку 1.

Рис. 1. Основні поняття фасилітативного підходу в закладах вищої освіти

Під фасилітативною компетентністю розуміється інтегративне особистісне утворення педагога, що відображає рівень його здатності й готовності до стимулювання розвитку особистісного потенціалу учнів як суб'єктів когнітивної діяльності шляхом особливого стилю їх взаємодії.

У дослідженні спираємося на структуру професійної компетентності, запропоновану С. Савельєвою, яка виділяє мотиваційну, когнітивну, операційно-діяльнісну й рефлексивну компетентності, що розглядаються як компоненти фасилітативної (Савельєва, 2012). Схарактеризуємо їх. Сутність *мотиваційного компонента* полягає в усвідомленні необхідності диверсифікації освіти шляхом перетворення ролі педагога з транслятора знань на фасилітатора процесу навчання з трансформацією методів, форм, підходів до організації як власної діяльності, так і діяльності учнів (студентів) з орієнтацією на довготривалий ефект навчання, саморозвитку та самореалізації. Актуальною стає позитивна спрямованість і сприйняття самої

фасилітативної діяльності. Вважаємо, що, крім усвідомленої об'єктивної необхідності, повинна бути наявна особистісна потреба бути частиною цих перетворень і нести зміни. В *когнітивний компонент* входять знання про сутність фасилітації, засади фасилітативної взаємодії, рушійні сили освітнього процесу й технології фасилітативного процесу. В *операційно-діяльнісний компонент* входить оволодіння навичками й уміннями застосування методів фасилітації, заснованих на розумінні освітніх потреб суб'єктів навчання, стимулювання активності учнів щодо використання суб'єктного досвіду у вирішенні пізнавальних задач. До *рефлексивного компоненту* входить спроможність аналізувати власну діяльність, свідомо діагностувати й контролювати результати фасилітативних дій, здійснювати самооцінку власних проявів, дій, їх цілей, змісту, результатів, причин і наслідків, прогнозування шляхів удосконалення (Савельєва, 2012). При цьому автор наголошує, що насамперед фасилітативна компетентність педагога складається з п'яти компонентів – мистецтв: мистецтва поваги, мистецтва розуміння, мистецтва допомоги й підтримки, мистецтва договору й мистецтва бути собою.

Досліджуючи проблему формування фасилітативної компетентності викладача, О. Парунова та Р. Дімухаметов визначають її як складну інтегративну якість педагога й виокремлюють у ній також чотири компоненти: мотиваційний, когнітивний, операційно-діяльнісний та рефлексивний (Парунова, 2011).

Вважаємо, що до складу фасилітативної компетентності входить комплекс методичних умінь і навичок. Аналіз психолого-педагогічної літератури засвідчив, що для успішної фасилітації необхідно оволодіти методами управління груповими процесами; методами роботи з груповою динамікою; сформуванню розуміння специфіки роботи з різними групами (за гендером, віком, професією, соціальним статусом тощо); набути навичок урахування особливостей роботи з «важкими» учасниками групи, навичок медіації структурування, візуалізації тощо (Волошина, 2012).

На думку О. Галіцан, фасилітатор має досконало володіти технологіями комунікації, бути чутливим до змін і настроїв групи, щоб швидко реагувати на них, обізнаним, кваліфікованим і гнучким, щоб легко підбирати методи фасилітації залежно від ситуації, проблеми та самої групи (Галіцан, 2009). Однією з необхідних технік, на нашу думку, є

володіння ненасильницькою комунікацією за методом Маршала Розенберга (Розенберг, 2020).

Як вважає С. Березка, розвиваючи фасилітативну компетентність, необхідно враховувати такі здібності та якості, як: спрямовування та структурування дискусії групи під час розв'язання проблем; орієнтування в різних видах діалогів, бесід і зустрічей; уміння виходити із зони комфорту й допомога в цьому учасникам; стресостійкість; швидка реакція на зміну обставин, мотивування учасників на особистісні зміни та саморозвиток (Березка, 2019). На нашу думку, важливим умінням є також уміння досягати консенсусу для ухвалення групових рішень.

Серед умінь фасилітатора, які важливо розвивати, є такі: емпатійне слухання, уважне спостереження за поведінкою учасників; встановлення ефективної комунікації в групі, корекція дій учасників і дотримання правил взаємодії, заохочення активної позитивно-спрямованої поведінки, організація безпечного зворотного зв'язку між учасниками освітнього процесу, демонстрація стриманості й терпіння, відстоювання нейтральної позиції під час оцінювання навчальних продуктів.

Саме завдяки таким умінням і особистісному зростанню фасилітатор реалізує новий стиль викладання. Установлюючи педагогічний контакт зі студентами на основі вищезазначених характеристик, викладач-фасилітатор створює для студентів сприятливі умови для пізнання та прийняття себе, розвитку пізнавальних і творчих здібностей, ініціативи й підприємливості, стимулює самостійність, свідомість і групову згуртованість. Способи взаємодії викладачів-фасилітаторів зі студентами припускають: індивідуальний і диференційований підхід, звернення уваги викладача на почуття й переживання студентів, обговорення актуальних питань, співпраця зі студентами під час планування навчально-виховної роботи, почуття гумору, отримання зворотного зв'язку від студентів, надання студентам права вибору форми навчання, спільне зі студентами оцінювання їх знань. При цьому відповідальність за результати навчання лежить на студентові, викладач несе відповідальність за власний професіоналізм (Волошко, 2016).

Система особистісних настанов, які реалізуються в процесах міжособистісної взаємодії зі студентами, визначені К. Роджерсом. Це важ-

ливість викладачу бути відкритим, щирим, конгруентним власним думкам, почуттям, переживанням, проявляти в міжособистісному спілкуванні зі студентами безумовне прийняття й довіру, емпатійне слухання, розуміння відчуттів і потреб студентів (Роджерс, 2002; Лисеная, 2010).

На думку О. Шахматової, до складу ключових кваліфікацій педагога фасилітатора входять: педагогічний гуманізм; соціально-комунікативна компетентність; соціальний інтелект; наднормативна професійно-педагогічна активність; соціально-психологічна толерантність; педагогічна рефлексія; соціальна відповідальність (Шахматова, 2003).

Фасилітативна спрямованість педагога, як зазначає О. Маслоу, виявляється: в позитивному ставленні до учня, до себе, до діяльності, у створенні умов для продуктивної освіти й безпечного розвитку всіх суб'єктів професійно-освітнього процесу за рахунок особистісно орієнтованого стилю спілкування й діяльності (Маслова, 2012). Ефективність формування фасилітативної спрямованості дослідниця пов'язує з формуванням усіх її складових. Такими структурними компонентами фасилітативної спрямованості педагога вчена визначає:

1) емоційно-когнітивний (усвідомлення та прийняття системи цінностей);

2) праксеологічно-поведінковий (оволодіння фасилітативною технологією та розвинені навички безпечної поведінки);

3) рефлексивний (самоаналіз і самооцінка власної діяльності й поведінки, а також діяльності й поведінки учня).

Психологи відзначають, що здатність до фасилітаційного спілкування залежить від типу педагогічної центрації. Центрація – це вибіркова спрямованість педагога щодо різних аспектів педагогічного процесу. К. Левітан виділяє шість видів центрації:

- конформна – центрація на інтересах, думках своїх колег;
- егоцентрична – центрація на інтересах, потребах свого "Я";
- гуманістична – центрація на потребах учнів;
- центрація на вимогах адміністрації, властива педагогам із нереалізованими індивідуальними потребами в силу їх старанності й репродуктивного характеру діяльності;
- центрація на користь батьків;
- методична, або пізнавальна, центрація як зосередженість на засобах і методах викладання (Левітан, 1994).

Гуманістична установка, властива фасилітатору, це – альтернатива типовому традиційному розумінню через оцінювання, за допомогою приписування студентам фіксованих оцінних ярликів. Викладач повинен навчитися розуміти та приймати внутрішній світ своїх студентів без оцінювання, вести себе природно й відповідно до своїх внутрішніх переживань і при цьому доброзичливо ставиться до студентів, створюючи тим самим необхідні умови для забезпечення й підтримки (фасилітації) їх усвідомленого навчання й особистісного розвитку в цілому. На основі цих установок кожен викладач-фасилітатор виробляє власний інструментарій навчання (Лушин, 2003).

На важливість зміни центрації викладача з методичної чи пізнавальної на гуманістичну вказує О. Кондрашихіна. Дослідниця зауважує, що безумовне прийняття цінності особистості студента, відсутність оцінювального ставлення, «навішування ярликів», ставлення до студента як до рівноправного партнера створюють умови психологічної безпеки, що позитивно впливає як на освітній процес, так і на особистість викладача та студентів (Кондрашихіна, 2004).

Узагальнюючи особистісні якості фасилітатора, С. Березка визначає такі групи характеристик:

1. Інтелектуальні характеристики (обізнаність, гнучкість у реакціях на зміни групової динаміки, варіативність у використанні методів роботи залежно від нової ситуації).

2. Емоційні характеристики (емпатія, стресостійкість, вольові якості, високий рівень емоційного інтелекту, асертивність).

3. Мотиваційні характеристики (мотиви й особистісні потреби пов'язані зі справжньою допомогою в реалізації студента).

4. Розуміння себе й оточуючих (об'єктивність, чутливість, здатність до рефлексії, відкритість тощо).

5. Характеристики спілкування (доброзичливість у спілкуванні, здатність до співпраці, почуття такту, педагогічна етика, уміння мотивувати).

6. Ділові характеристики (вміння організовувати, керувати, супроводжувати, планувати) (Березка, 2019).

Отже, можна ствержувати, що між поняттями «фасилітативна спрямованість» і «фасилітативна компетентність» існує логічний зв'язок. Фасилітативну спрямованість вважаємо необхідним компонен-

том і підґрунтям для формування фасилітавної компетентності. На сьогодні існують різні підходи до формування особистості фасилітатора. Серед методологічних концепцій, які лежать в основі розроблення психотехнологій розвитку фасилітації педагога визначаються такі:

– напрям гуманістичної психології, що дає можливість сприймати особистість студента як унікальну цінність і бачити необмежений потенціал для реалізації кожної особистості;

– теорію соціального навчання, яка розглядає важливість застосування стереотипів соціальної поведінки, імітацію та засвоєння нових моделей поведінки в процесі позитивного підкріплення;

– нейролінгвістичне програмування, що збагачує системою технік для ефективної взаємодії у сфері міжособистісного спілкування (Березка, 2019).

Ефективними техніками є: діалогові лекції, діагностуючі практикуми, рефлексивні семінари, особистісно орієнтовані, комунікативні, інтелектуальні й сенситивні тренінги. Особлива перевага надається тренінгам для фасилітаторів, у яких відпрацьовуються методи зміни власної поведінки, техніки формування нових особистісних якостей, активізується механізм створення нових тактик професійної поведінки, що дає можливість сформувати власні практичні навички фасилітатора.

В Україні в межах неформальної освіти існують асоціації фасилітаторів, які надають освітні послуги та здійснюють проєкти з метою навчання фасилітації освітян, які працюють з групами. Так, існує «Спільнота фасилітаторів освіти», в якій нараховується 197 учасників (листопад 2020 року) (<https://www.facebook.com/groups/318920959240121/>), з 2015 року функціонує міжнародна спільнота «Фасилітаторы всех стран» (<https://www.facebook.com/groups/975343552524281/about>), ґрунтовні школи тренерства та фасилітації, онлайн заходи, майстер-класи пропонують такі організації, як «Інша освіта», Центр Інноваційної Освіти «Про.Світ», Консалтингове агентство CEASC.

Серед сучасних українських тренерів-освітніх фасилітаторів можна зазначити Тамару Сухенко, Ганну Валенса, Наталю Орлову.

З метою розвитку гуманістичних установок і цінностей, формування позиції викладача-фасилітатора суттєвою допомогою

можуть стати освітні заходи системи підвищення кваліфікації педагога та додаткової професійної освіти. Серед онлайн сервісів слід відзначити Електронний науково-методичний посібник і розділ «Гуманістична спрямованість – концептуальна основа розвитку педагогічної компетентності викладачів». https://nmcbook.com.ua/Arhiw1/pedonetoo/modyl_1/modyll_1.htm), який можна також використовувати для освітніх заходів та самоосвіти. Проте, ми підтримуємо думку про те, що навчитися фасилітації можна найефективніше, перебуваючи у фасилітативному середовищі та практикуючи методи фасилітації самостійно.

Реалізуючи фасилітативний підхід у процесі підготовки майбутніх учителів у навчальному курсі «Педагогіка», використовуємо методи фасилітації під час взаємодії офлайн і онлайн. Позитивні результати дає метод «Світове кафе», який має широкі можливості використання майже в будь-якій навчальній темі (Волошко, 2016). Незмінними елементами фасилітації є етапи мотивації на початку лекційних і семінарських занять, а також методи рефлексії, самооцінювання та взаємооцінювання. Примусове дистанційне навчання, викликане пандемією, призвело до залучення нових цифрових інструментів асинхронної та синхронної взаємодії учасників освітнього процесу: платформи для дистанційного навчання MOODLE, електронних підручників, аудіо- та відеоматеріалів, мобільних технологій (Viber), хмарних технологій (GOOGLE диск), онлайн дошки, сайтів-конструкторів навчальних завдань. До найбільш ефективних програм, із допомогою яких можна здійснювати фасилітацію на лекційних і семінарських заняттях відносимо ZOOM із можливістю об'єднання студентів у творчі групи в сесійних залах із метою розв'язання навчальних задач, а також платформу Mentimeter – як конструктор навчальних завдань та інструмент для збору думок і очікувань студентів всієї групи. Засобом цієї програми на лекції було досліджено спільні для всієї групи студентів цінності сучасного виховання, які було візуалізовано в хмару слів, визначалося ставлення студентів до можливостей використання методів заохочення й покарання зі статистикою зроблених виборів. Наприкінці занять проводимо рефлексію щодо досягнення поставленої мети з допомогою чату, білої дошки програми ZOOM, на якій студенти можуть поставити

позначки або ділимося висловлюванням щодо оцінки й рефлексії здійсненої діяльності.

При таких видах взаємодії інструкції та рекомендації для підготовки творчих навчальних завдань подаємо у вигляді відеозаписів на створеному викладачем каналі Ютуб, а також оперативно відправляємо в групу учасників у Вайбері. Таким способом ми використовуємо інтерактивну технологію «Шість капелюхів» під час аналізу та розв'язання педагогічної ситуації. Цікавим відкриттям стало використання онлайн дошки Міго, яка майже в повному обсязі може замінити фасилітаційну дошку (стіну), до якої можна прикріпити віртуальні стікери, а також створювати групові продукти у вигляді інтелект-карт у асинхронній чи синхронній взаємодії.

Під час вибору методів педагогічної фасилітації в різних видах дистанційної роботи фокусуємося на таких питаннях:

Яку мету й задачі потрібно досягти?

Яким чином будуть задіяні учасники?

Якою буде послідовність виконання завдань групою?

Як ефективно організувати комунікацію та зворотний зв'язок?

Як ресурси будуть задіяні?

Які цифрові інструменти будуть оптимальні в досягненні навчальної мети?

Як створити безпечне й комфортне середовище для учасників?

Для здійснення інтерактивного навчання використовуємо створення творчих груп різного характеру: постійні домашні групи для підготовки домашніх проєктів і групи змінного складу для роботи на лекційних та семінарських заняттях.

Звичайно, навчання онлайн має свої обмеження, часто викликає дискомфорт у спілкуванні, і в той самий час така інформатизація має інноваційний потенціал, розвиває професійні вміння майбутніх педагогів, надає можливості реалізовувати фасилітаційний підхід і розвивальне середовище для учасників.

Висновки. Таким чином, на сучасному етапі розвитку вищої педагогічної освіти потребують переоцінки методологічні, теоретичні й методичні підходи до підготовки сучасного вчителя. Вважаємо, що в цьому аспекті мають бути суттєво змінені зміст, моделі й технології освітньої діяльності педагога. Одним з ефективних підходів до

розв'язання даної проблеми вбачаємо в становленні й розвитку фасилітативної педагогіки, виникнення якої ми пов'язуємо з розвитком реверсивного навчання як однієї з моделей змішаного навчання. Основне призначення фасилітативної педагогіки це – пошук шляхів реалізації позицій педагога, комплементарних позиціям студентів.

Фасилітативний підхід у процесі підготовки майбутніх педагогів обумовлюється створенням активного навчального середовища, організацією спільного співробітництва студентів між собою та з викладачем, розвитком ініціативи, творчих здібностей студентів, підвищенням мотивації до навчальної та професійної діяльності, цілеспрямованою перебудовою установок викладача, що реалізуються в процесі його міжособистісної взаємодії зі студентами.

У процесі реалізації фасилітативного підходу важливе розуміння таких понять як фасилітативна спрямованість і фасилітативна компетентність викладача, які є підґрунтям готовності до фасилітативної діяльності.

Отже, у своєму дослідженні ми дотримуємося тієї думки, що реалізація фасилітативного підходу у роботі викладача вищої школи в традиційному офлайн або в дистанційному онлайн вигляді буде сприяти формуванню педагогів нового типу.

ЛІТЕРАТУРА

- Авдеева, И. Н. (2012). Психологическая характеристика фасилитативных педагогических технологий. Часть 1: Субъектная направленность *Горизонты образования*, 2 (35), 37—43.
- Базилевич, Віктор, Осецький, Валерій, Татомур, Ірина (2019). Відповідність вищої освіти вимогам «цифрових вихідців». *Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. Серія: Економіка*, 1 (202). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/conformity-of-higher-education-with-requirements-of-digital-natives>
- Березка, С. В. (2019). Педагогічна фасилітація у ЗВО: теоретичні аспекти підготовки особистості викладача. *Педагогічна та вікова психологія*, 4, Том 2. Режим доступу: http://www.tpsp-journal.kpu.zp.ua/archive/4_2019/part_2/3.pdf
- Борисюк, С. О. (2011). Розвиток здатності до фасилітативної взаємодії у майбутніх соціальних педагогів засобами соціально-педагогічного тренінгу. *Наукові записки НДУ ім. М. В. Гоголя: Психолого-педагогічні науки*, 5, 180–182.
- Волкова, Н. П., Степанова, А. А. (2018). Фасилітатор як важлива рольова позиція сучасного викладача вишу. *Вісник університету імені Альфреда Нобеля «Педагогіка і психологія». Педагогічні науки*, 1 (15), 228-234.
- Волошина, Е. В., Калайтан, Н. Л. *Педагогическая фасилитация как главный фактор психолого-педагогического обеспечения развития личности студентов*. URL: [file:///D:/Downloads/VKhnpu_psykhol_2012_43\(2\)_8%20\(1\).pdf](file:///D:/Downloads/VKhnpu_psykhol_2012_43(2)_8%20(1).pdf)

Теорії та технології інноваційного розвитку професійної підготовки майбутнього вчителя в контексті концепції «Нова українська школа»

- Волошко, Г. В. (2016). Фасилітативний підхід у діяльності викладача як сучасний напрям реформування вищої освіти. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*, 9 (63), 96-106.
- Ворновская, А. А., Локша, О. М. (2017). Актуальность внедрения реверсивного обучения в практику высшего образования. *Russian Journal of Education and Psychology*, 8 (6-2), 51-59.
- Галицан, О. А. *Сутність і структура педагогічної фасилітації вчителя*. URL: https://www.narodnaosvita.kiev.ua/Narodna_osvita/vupysku/9/statti/galican.htm
- Галицан, О. А., Койчева, Т. І., Курлянд, З. Н. (2019). Фасилітаційна компетентність викладача вищої школи як суб'єкта педагогічної діяльності. *Науковий вісник Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського*, 4 (129), 84-89.
- Галицан, О. А., Курлянд, З. Н. (2020). Детермінанти підготовки майбутніх вчителів до педагогічної фасилітації у професійній діяльності. *Теорія і методика професійної освіти*, 21 (1). Режим доступу: http://www.innovpedagogy.od.ua/archives/2020/21/part_1/38.pdf
- Гура, Т. В. (2014). Педагогічна фасилітація - механізм розвитку лідерського потенціалу студентів в умовах технічного університету. *Теорія і практика управління соціальними системами*, 3, 32-44. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Tipuss_2014_3_6
- Гусак, В. (2019). *Нові ролі педагога у контексті реформ сучасної української школи*. Режим доступу: <https://conf.zippo.net.ua/?p=79>
- Димухаметов, Р. С. (2006). *Фасилітація в системі підвищення кваліфікації педагогів* (дис. ... д-ра. пед. наук: 13.00.08). Магнітогорск.
- Дудина, М. Н. *Педагогическая акмеология: теория и практика*. Режим доступу: https://elar.rsvpu.ru/bitstream/123456789/28360/1/978-5-8295-0624-7_2019_007.pdf
- Дудина, М. Н. (2020). *Теория и практика высшего образования: реверсивное обучение*. Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та.
- Казанжи, М. Й. (2012). Поняття фасилітативності, її види та деякі грані прояву основної функції. *Вісник ОНУ імені І.І. Мечнікова. Серія «Психологія»*, 17 (5), 21-37.
- Козлова, Е. Н. (2012). К вопросу о фасилитации процесса обучения. *Личность и общество: актуальные проблемы педагогики и психологии*: материалы междунар. заоч. науч.-практ. конф. (27 ноября 2012 года). Новосибирск, сс. 127-132.
- Концепція Нова українська школа* (2016). Режим доступу: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/nova-ukrainska-shkola-compressed.pdf>
- Кондрашихіна, О. О. (2004). *Формування здатності до фасилітаційних впливів у майбутніх практичних психологів* (автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія»). Київ.
- Клочко, В. Е. *Две стратегии управления развитие инновационных процессов в образовании*. Режим доступу: http://www.unialtai.ru/Journal/vestnik/ARHIW/N1_1999/nauch_konf/pou.html
- Кошечко, Н. В. (2018). Фасилітація як інноваційна технологія управління педагогічними конфліктами у закладах вищої освіти. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Педагогіка*, 2 (8), 24-29.

Теорії та технології інноваційного розвитку професійної підготовки майбутнього вчителя в контексті концепції «Нова українська школа»

- Курлянд, З., Фокша, О., Поповський, Ю. (2018). Дослідження педагогічної фасилітації учителя як вітагенної педагогічної технології. *Наука і освіта*, 4, 168-176. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/NiO_2018_4_24
- Лисеная, А. М. (2010). *Человекоцентрированное обучение в высшей школе*. Москва. Режим доступу: <http://psychology.univer.kharkov.ua/download/psyhoterapia/bibl/Statji/4elovekcentr.pdf>
- Левитан, К. М. (1994). *Основы педагогической деонтологии*. М.: Наука.
- Левченко, О. О. (2007). Фасилітативна діяльність педагога в контексті суб'єкт-суб'єктного підходу до педагогічної діяльності. *Вісник Житомирського державного університету ім. Івана Франка. Філософські науки*, 39, 23–26. Режим доступу: <https://zavantag.com/docs/2053/index-37052-1.html>
- Лушин, П. В., Ржевская, З. А., Данникова, Е. Г., Колтко, Н. А., Миненко, О. А. (2003). *Учимся фасилитировать*. Кировоград: Изд. Кировоградского педуниверситета.
- Маслова, Е. А. (2012). Условия формирования фасилитативной направленности у студентов педагогического колледжа. *Современные проблемы науки и образования. Педагогические науки*, 1. Режим доступа: www.scienceeducation.ru/101-5534].
- Мухаметзянова, Флэра Габдульбаровна, Хайрутдинов, Рамиль Равилович (2017). О феномене фасилитации в высшем образовании. *Казанский педагогический журнал*, 1 (120), 45-51. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/o-fenomene-fasilitatsii-v-vysshem-obrazovanii/viewer>
- Нова українська школа: концептуальні засади реформування середньої школи (2016). Режим доступу: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/nova-ukrainska-shkola-compressed.pdf>
- Парунова, Е. Ю., Димухаметов, Р. С. (2011). Формирование фасилитационной компетентности будущих мастеров производственного обучения. *Вестник Южно-Уральского государственного университета. Серия: Образование. Педагогические науки*, 24 (241), 79–83.]
- Проект профстандарту за професіями «Вчитель початкових класів ЗЗСО», «Вчитель ЗЗСО». Режим доступу: <https://mon.gov.ua/ua/news/mon-proponuye-dlya-gromadskogo-obgovorennya-proyekt-profstandartu-za-profesiyami-vchitel-pochatkovih-klasiv-zzso-vchitel-zzso>
- Професійний стандарт за професіями «Вчитель початкових класів загальної середньої освіти», «Вчитель закладу загальної середньої освіти», «Вчитель з початкової освіти (з дипломом молодшого спеціаліста)» (2020). Режим доступу: https://nus.org.ua/wp-content/uploads/2020/12/Nakaz_2736.pdf
- Розенберг, Маршалл (2020). *Ненасильницьке спілкування: мова життя*. Х.: Ранок.
- Ромашина, С. Я., Майер, А. А. (2012). Фасилітативная педагогика в высшем образовании. *Профессиональное образование в России и за рубежом*, 6, 45-49.
- Романишина, О. Я., Бигар, Г. П. (2018). Педагогічні технології розвитку фасилітації майбутніх фахівців гуманітарного профілю. *Теорія і методика виховання*, 10, 41-44.
- Роджерс, К., Фрейберг, Дж. (2002). *Свобода учится*. Москва: Смысл.
- Розвиток професійної педагогічної компетентності викладачів ВНЗ I–II рівнів акредитації. Розділ «Гуманістична спрямованість – концептуальна основа розвитку педагогічної компетентності викладачів». Режим доступу: https://nmcbook.com.ua/Arhiw1/pedonetoo/modyl_1/modyll_1.htm

Теорії та технології інноваційного розвитку професійної підготовки майбутнього вчителя в контексті концепції «Нова українська школа»

- Савельєва, С. С. (2012). *Педагогические условия формирования профессиональной компетентности учителя в образовательном процессе вуза*. Воскресенск. Режим доступа: https://www.rsvpu.ru/filedirectory/3468/Savelqeva_PedUslovFormirovanProfKmpetentUchit.pdf
- Трухан, Г. В. *Фасилітативні вміння сучасного вчителя: суть, структура, місце в системі педагогічної фасилітації*. Режим доступу: <http://file:///D:/Downloads/2881-5760-1-SM.pdf>
- Учитель, Інна. *Форування фасилітаційної компетентності майбутнього педагога професійного навчання*. Режим доступа: file:///D:/Downloads/obrii_2015_2_23.pdf
- Филь, Т. А. (2013). Теоретическая модель готовности к фасилитации педагога. *Психологические науки*, 8 (15), Ч. 2, 135–136. Режим доступа: <http://research-journal.org/psychology/teoreticheskaya-modelgotovnosti-k-fasilitacii-pedagoga/>.
- Фісун, О. В. (2010а). Педагогічна фасилітація як багатозначний феномен. *Засоби навчальної та науково-дослідної роботи*, 34, 133-139. Режим доступу: file:///D:/Downloads/znpkhnpu_zntndr_2010_34_21.pdf
- Фісун, О. В. (2010б). Формування фасилітуючої позиції вчителя у системі науково-методичної роботи загальноосвітнього навчального закладу. *Педагогіка і психологія*, 36, 20—27.
- Фокша, О. М. (2018). Теоретичний аналіз проблеми формування фасилітаційної компетентності в майбутніх учителів. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 5: Педагогічні науки: реалії та перспективи*, 60 (2), 203-207.
- Фокша, О. М. (2019). *Педагогічні умови формування фасилітаційної компетентності майбутніх учителів гуманітарних спеціальностей у професійній підготовці* (дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04). Одеса.
- Хьелл, Л., Зиглер, Д. (1999). *Теории личности (основные положения, исследования, применения, применение)*. СПб.: Питер.
- Цимбал, І. В., Жовтун, А. А., Ліманська, О. Л. (2015). Світ VUCA як сучасний контекст інформаційних і суспільно-політичних змін. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 22: Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін*, 17, 43-47.
- Шахматова, О. Н. (2003). Психологические особенности педагогической фасилитации. *Ежегодник Российского психологического общества: Материалы III Всерос. съезда психологов*. СПб.: Изд-во Спб. ун-та, Т. 8, сс. 373–377.
- Шевченко, К. О. (2014). Педагогічна фасилітація у контексті професійної компетентності вчителя. *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухолинського. Серія: Психологічні науки*, 2.13, 258-263. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvmdups_2014_2.13_46
- 'Digital immigrants' teaching 'digital natives' – Berkman conference ponders universities' digital future (2007). The Harvard gazette. June. URL: <https://news.harvard.edu/gazette/story/2007/06/digital-immigrants-teaching-digital-natives/>
- Gordon, T. (1974). *Teacher effectiveness training*. N. Y.: Peter H. Wyden.
- Prensky, M. (2001). "Digital Natives, Digital Immigrants Part 2: Do They Really Think Differently?". *On the Horizon*, 9 (6), 1-6. <https://doi.org/10.1108/10748120110424843>.
- Robinson, K. (2011). *Out of Our Minds: Learning to be Creative*. Capstone Publishing Ltd.